

artikulálhatók e párbeszéd „tartalmi” vonatkozásai, egyáltalán mennyire kényszerítő jellegűek utóbbiak az olvasás és értelmezés számára? [Magvető]

LŐRINCZ CSONGOR

Elrontott és helyreállított idealizmus

SZABÓ BORBÁLA: *A JÁNOS VITÉZ-KÓD*

A regény a kódfejtés izgalmát ígéri és adja meg az olvasónak. Egyre izgalmasabb rejtvényeket kell megfejtenie benne: először két matematikai feladatot, olyanokat, amelyekhez nem számok vagy geometriai formák világát kell jól érteni, hanem a szavakat és a szavakban kifejezhető összefüggéseket. A Bolyai matematikai verseny döntőjében szereplő csapat előbb „a kecskés” feladatot kapja, majd „a tornyost”. Ezt követően egy titkosírást kell felfejtenünk, amelyen a regény főszereplői leveleznek egymással, igaz, a kódot megkapjuk hozzá a könyv végén, függelékben, s erre a függelékre az első kódolt szöveg közlésekor, a 4. fejezet elején az elbeszélő egy lábjegyzetben felhívja a figyelmet. Mindez azonban csak bevezetés ahhoz, hogy a regény igazi cselekményét, azt, hogy egy huszonegyedik századi ötödikes gyerek belekerült a *János vitéz*be, egy titkos kód megfejtése indítja el (az 5. fejezet végén), majd oldja meg (a 28-31. fejezetekben). A kód itt tehát titkos jelkombinációt jelent, amelynek a megfejtésén dolgoznak hőseink, és amelynek megfejtése izgalomban tartja az olvasót. Vagyis a címben megígért János vitéz-kód tökéletesen működik a cselekmény szintjén.

A könyv azonban a kód szót egy sokkal általánosabb értelemben is használja. Abban az értelemben, ahogy egy kultúra kódjairól beszélhetünk: a kulturális kód, a mitikus kód, a kultúra modelljét megalkotó és leképező kód értelmében. (A kód modelláló funkciójáról, a kulturális és a mitikus kód használatáról lásd: Bencze Lóránt: *A kód fogalmáról* = Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei, 2009, 40–53.) Úgy, ahogy Northrop Fry beszél a Bibliáról mint az európai kultúra nagy kódjáról [Northrop Frye: *Kettős tükör. A Biblia és az irodalom*. Ford. Pásztor Péter, Európa, 1996]. Szabó Borbála könyve úgy idézi meg a *János vitéz*t, mint a magyar kultúra nagy kódját: egy olyan történetet, amely közös tudásunk része, és amely kultúránk alaprétegébe tartozik. Amikor Berti, a szemüveges ötödikes diák bekerül ebbe a történetbe, mi több, amikor ennek a kis önző, eredményhajhász és narcisztikus érdekembernek a választásai érvényesülnek, amikor az ő értékrendje érvényesül, amikor eltéríti János vitézt az értékeitől, és amikor az egész mű értékrendje megváltozik ettől, nos, amikor mindez megtörténik, akkor az egész kultúránk összeomlik. Amikor a regényben 2019 karácsonya előestéjén az emberek Magyarországon nem éreztek semmit, amikor nem tudtak egymáshoz kapcsolódni, amikor depresszióba süllyed az ország, az azért történik, mert a *János vitéz* megváltozásával össze is omlott a kultúránk.

Nagy kérdés, hogy valóban léteznek-e ilyen kulturális archetípusaink [meggyőződése, hogy igen], és kérdés az is, hogy melyek ezek (véltetően ennek köre is

körülrajzolható). Természetesen nem olyan értelemben léteznek és határozható meg ezek köre, hogy öröktől valók és örökkéig azok maradnak, de olyan értelemben igen, hogy lassan változnak, szinte észrevétlenül kerülnek bele és kerülnek ki belőle szövegek. [Természetesen egy kultúra alapszövetét nemcsak irodalmi szövegek alkotják, hanem más műalkotások, tudások, ünnepek, épületek, tájak, de itt, ebben a könyvben közös kultúránk szépirodalmi alapjairól van szó.] A szövegek ezt a körét nevezhetjük nemzeti kánonnak, e kánon iskolai vetülete, pedagógiai átfordításának eredménye az iskolai kánon. Az iskolai kánonnak pedig egyik, a legmegragadhatóbb, leglátványosabb és a közbeszédben leginkább előtérben álló vetülete a kötelező olvasmányok listája [Fenyő D. György: *Kulturális kánon, tanítási kánon = Eszmélet*, szerk. Fűzfa Balázs, Savaria University Press, 2012, 486–500.]. Ezért visszatérő kérdése a regénynek a *János vitéz* mint kötelező olvasmány [és Arany János neve, majd az *Egri csillagokkal* való fenyegetőzés]. Pedagógiai-szaktudományi kérdések egész sorát veti fel a kötelező olvasmányok témája, azok kijelölésétől és az olvasónaplótól kezdve a könyvek és az okostelefonok iskolai használatáig, a könyvtár használatától az elolvasás módszeréig. Ám, úgy vélem, a regénynek mindez abba a rétegébe tartozik, amely belehelyezi a *János vitéz*hez való viszonyt a mai iskolarendszerbe és egy mai ötödikes gyerek világába, vagyis az ismerős esetlegességek közé. A lényeg azonban az, amit egy meghatározó szöveg, egy értékend és egy hagyomány elromlásáról mond: az, hogy ha ezek az alapok valamiképpen széttöredeznek, akkor az az életünk minden részére, illetve az életünk lényegére kihat és megrontja azt.

Ilyen értelemben profetikus a könyv: 2019 karácsonyának előestéjén játszódik, és majdhogynem pontosan azt jóslja meg, amit egy évvel később, 2020 karácsonyán [amikor e kritikát írom], érezhetünk: az emberi kapcsolatok meglazulását, a bizalmatlanság térhódítását, a közös kultúra darabokra hullását. Úgy vélem, ennek a fájdalmas állapotnak három oka közül kettőről beszél a regény: az országot irányító politika hazugságáról, hiteltelenségéről, saját érdekszempontjainak előtérbe állításáról, valamint az okostelefonoknak az élet minden területét és pillanatát meghatározó térhódításáról. A harmadikról, a mindezt nagyon láthatóvá, sőt, drámaivá tévő Covid-járványról természetesen még nem esik szó benne, ám így is profetikusnak érezhetjük.

A regény cselekménye arra az ifjúsági regényekből ismerős sémára épül, hogy a főhős átkerül egy másik világba, s így lehetőség nyílik e két világ összevetésére, a két világ közötti hasonlóságok és különbségek megmutatására. Kitűnő humorforrás, hogy ami az egyik világban érvényes, az a másikban érthetetlen, aki az egyik világban ismeri a szabályokat, az a másik világban tévován bolyong vagy egyszerűen eltéved, ami – tárgy vagy szokás – az egyik világban érthető és logikus, az a másikban értelmetlen furcsaság, indokolatlan berögződés. Egy „másik világ” megléte a mese- és az ifjúsági irodalomnak alapsémája, gondoljunk csak magára a *János vitéz*re, annak második felére. A közelmúlt ifjúsági regényei nagyon gyakran valamiféle varázsvilágba vagy fantasy-világba vezetik át az olvasókat, mint például Rowling *Harry Pottere* vagy Sepsí László *Ördögcsapdája*. Most elemzett regényünkhöz közelebb áll az a típus, amelyben egy mai főhős egy más történelmi korbá kerül át, mint Tasnádi István és alkotótársai *Időfutárában*. Még közelebb áll *A János vitéz-kódhoz* Michael Ende *A végtelen történet* című regényének valóságváltása, átlépése, mert ott a főhős egy másik könyvbe kerül át, ám ott egy olyan könyvbe, amelyet maga a regény konstituál,

alkot meg. Szabó Borbála regényének az az igazi érdekessége, hogy a főhős egy másik szöveg által létrehozott világba kerül át. Vagyis adott a *János vitéz* szövege, és ezáltal adott a benne megteremtett világ. Itt a regényben a *János vitéz* változik meg, egyszer vastagabb lesz a könyv, mint korábban volt, máskor visszaványodik. Az egyik versszakot eredeti formájában olvashatjuk, a másik átíródik, a harmadik kiegészül, a negyedik kimarad; belekerülnek egészen új szövegek, aztán egész énekek tartalmáról csak azáltal értesülünk, hogy az elbeszélő – mármint a regény elbeszélője – összefoglalja azt, vagy azáltal, hogy valamelyik szereplő hivatkozik rá.

Ez a furcsa átalakulás felveti az a kérdést, hogy mi is a *János vitéz*? Azonos-e azzal, ha valaki elmondja a tartalmát prózában, vagyis azonos-e a cselekményével? Mondhatjuk, hogy nem, persze hogy nem, de a köznyelvben mégis gyakran így használjuk [„Kérlek, meséld el a *János vitézt*!” „Kacsóh Pongrácz feldolgozásában néztem meg a *János vitézt*.”]. Vagy csak a teljesen eredeti, autentikus szöveg számít [„Ez nincs benne a *János vitéz*ben!”]? A *János vitéz*-e egy részlet [„A feleletedben idézd a szöveget!”], és ha igen, akkor milyen hosszú: egy ének, egy versszak, egy verssor, vagy a *János vitéz*-e már egy szókapcsolat is? Azonos-e *János vitéz*szel a róla való tudásunk [„A következő felelő a *János vitéz*ről fog beszélni.”]?

Mindezt azért sorakoztattam fel, mert a regény minden fenti értelemben idézi és használja föl az eredeti művet. Szerepel úgy is, mint a puszta cselekmény (a 14. fejezet elején például prózában elmeséli Jancsi és Iluska elválásának történetét), úgy is, mint szó szerinti idézet (a 7. fejezet elején kilenc és fél versszakot idéz változtatás nélkül), úgy is, mint átírat (a 7. fejezetben a folytatás átírását). Átíratként leggyakrabban ironikusan idézi a Petőfinél nem ironikusan olvasandót. És használja a *János vitéz* megnevezést úgy is, mint a műről való tudásunk összefoglalását (lásd a tökéletes olvasónaplót a 4. fejezetben vagy Benke Márton előadásának címét a nyolcadikban: „A XIX. századi szövegolvasás – avagy a Petőfi-kultusz változó paradigmái a *János vitéz* című elbeszélő költemény tükrében”). Mi több, még nagyon apró elemekben is a *János vitéz*t kell látnunk, például egy szószerkezetben: „röviden összefoglalja a történetet (nem jelentéktelen apróságokkal kezd, mint hogy tüzesen süt le, vagy hogy pásztortűz ég” – *Előszó*; A Négy Einstein szívében egy szempillantás alatt éjék éjé lett.” – 3. fejezet). Ezek szerint a *János vitéz*-ség benne van mindegyikben: nemcsak az egészben, de a részletben, a parafrázisban, az összefoglalásban és az ismertetésben is. Mindezekkel nem azonos, de nem is idegen tőlük. Talán egy analógiával tudnám leginkább érzékeltetni, mennyire sokféleképpen szoktunk egy irodalmi műről beszélni. Vegyünk egy tortát. Ahogy most leírtam a szót, mindenki a kész, teljes, felvágatlan süteményre gondolt, egy kerek, nagy, több személynek elegendő desszertre: mintha ez lenne az irodalmi mű. De a *Torta* címet viseli a szakácskönyvben a leírása is (mintha a róla szóló szöveg azonos lenne magával a kész édességgel), és bátran mondhatjuk, hogy „ebéd után kérek tortát”, ha csak egy szeletet kérünk is belőle, mi több, mondhatjuk, hogy „finom a torta” akkor is, ha egyetlen villahegynyit kóstolunk belőle. Sőt, akkor is a csokitortát dicséjük, ha (az eredeti ízt némileg megváltoztatva, lásd: ironia) tejszínhabbal, meggybefőttel vagy narancslekvárral esszük. Azt a kérdést problematizálja a könyv, hogy tulajdonképpen mi is az irodalmi mű.

És ugyanígy tematizálja azt a kérdést is, hogy mi a valóság. Mert nagyon leegyszerűsíténekné a regényt, ha azt mondanánk, hogy a szereplők átkerülnek „a

valóságból” „a fikcióba”. Merthogy ez a valóság csak azért és csak úgy létezik, ahogy *A János vitéz-kód* című regény szövege megalkotja. Vagyis van egy fiktív világunk, a regénybeli 5. a és a 2019-es Magyarország világa, amely felidézi és mintegy magában foglalja a másik világot, a Petőfi Sándor *János vitéze* által megteremtett világot. Ez utóbbi a könyvben része és alkotóeleme az előbbinek.

A szerző és az elbeszélő kérdését is sokszor megfogalmazza. Ki is a szerző? Hát persze, Szabó Borbála író (hogyan létezik, arra persze mindannyian a Google-on, vagyis egy virtuális világban keresünk bizonyítékot, de ezt most hagyjuk figyelmen kívül). És ki a szerzője az általa idézett, parafrázelt vagy hozzáköltött szövegeknek? Egyértelmű a helyzet akkor, amikor egészen más eseményeket, helyzeteket ír meg egészen más mondatokban. Ám messze nem egyértelmű akkor, amikor Petőfi szavait idézi (merthogy ő választotta ki őket, ő döntött afelől, hogy mennyit, meddig, hol, milyen kontextusban és milyen funkcióval idézzon), vagy amikor egy Petőfi által elkezdett mondatat fejez be másképp. A szavak még Petőfiéi, a mondat már Szabó Borbáláé? Ez nyilvánvalóan értelmetlen, ám az, hogy hogyan tudjuk a kérdést állítással megválaszolni, az már bonyolultabb. Az árnyalás során persze beszélhetünk két szerzőről, vagy sokkal árnyaltabb módon elsődleges szerzőről és másodlagosról.

Tovább árnyalja a szerzőség kérdését az, hogy az író többször is nevével nevezi önmagát, utal a regény írásának, keletkezésének körülményeire, beszél arról, mennyi honoráriumot kap, hogyan inspirálta az írást egy Szent Imre Gimnázium-beli ötödikes osztály, vagy mi történt vele egy író–olvasó-találkozón. Az a Szabó Borbála, akiről ezek a részletek szólnak, fiktív személy, az a Szabó Borbála, aki a címlapon szerepel, valóságos? Vagy azonos a kettő („Szabó Borbála”)? Vagy az egyik teremtője, másik teremtménye a regénynek – csak hogy akkor még mindig érdemes azt megvizsgálni, hogyan hat vissza a megalkotott figura a megalkotójára.

A regényben az elbeszélő folyamatosan felhívja magára a figyelmet, kommentálja nemcsak az eseményeket, de magát az elbeszélés módját is. Az *Előszó* evidensen ilyen, az olvasó figyelmét az elbeszélésre irányító szöveg. A regény kétszeri lezárása is arra hívja fel a figyelmet, hogy az elbeszélő döntésétől függ, hogyan ér véget a regény. Ez pedig a szöveg megalkotottságára, ezáltal a szöveg által létrehozott világ megalkotottságára irányítja a figyelmet. Vagy elmondja, hogy tőle, az elbeszélőtől függ, milyen tulajdonságai lesznek egy szereplőnek, milyen büntetést kap a műben, és így tovább. A hősök – hol a prózai, hol a verses részletek hősei – szintén beszélnek az elbeszélőről, vagyis tudnak róla, ami arra utal, mintha ő is szereplője, alkotóeleme lenne a regény által megteremtett világnak.

Ezek az autoreferenciális utalások a szövegre, az alkotásra, az alkotóra, az éppen olvasott regényre vonatkoznak, és a gyerekolvasók nagyon élvezik ennek a humorát, a kiszólások, önkifigurázások, önellentmondások komikumát. Emellett a regény nagyon sok más irodalmi szöveget és irodalmi tudást használ fel mint referenciát. Idézi Vörösmarty *Előszó* című versének egy versszakát, némiképpen elemzi is azt. Közli a Balassi *Egy katonanének* című versének teljes szövegét, és hozzá egy olyan magyarázatot, amelyet még Julow Viktor írt le az 1970-es években (Julow Viktor: *Balassi Katonaénekének kompozíciója*, ItK, 1972/5-6., 640–652.). És ott vannak a Benke Márton adjunktus szobájában játszódó események, az ő magyarázatai, elsősorban az akrosztikonról, a kronogramról és a krisztogramról. Ez mind a kódfejtés motívumát bővíti, gazdagítja,

azt a gondolatot, hogy az irodalmi műben elrejtett tudáshoz kell hozzáférniük az olvasóknak. A lábjegyzetek is a regényre mint szövegre hívják fel a figyelmet, és eljátszanak azzal a lehetőséggel, hogy a regény szövegét mint egy tudományos művet közölje, ám dekonstruálja is ezt az olvasatot azzal, hogy helyenként kikerüli a magyarázatot, hol arról szól a lábjegyzet, hogy az elbeszélő (vagy itt már a szerző?) maga sem tudja a szó jelentését, esetleg nem is érti a kifejezést, és van, ahol megígéri az olvasónak, hogy nem szakítja félbe többé a történetet holmi lábjegyzetekkel.

Mindez a sok játék az elbeszéléssel, az elbeszélő személyével és az elbeszélés módjával egy olyan ifjúsági regényben jelenik meg, amelynek a megcélzott olvasói, a 10-12 éves diákok vélhetően elsősorban mégiscsak a történetet, a sztorit fogják elsősorban élvezni. Mert a regénynek megvan ez a szintje is, a hagyományos iskolai történet. Van egy olyan apparátusa, amelyben jól működik minden: egy diákcsoport, amelynek tagjait közelebről, és egy osztály, amelynek néhány tagját kicsit távolabbról ismerjük meg; köztük fontos szerepet kap az osztálybeli fiúk szerelmének tárgya, valamint az intrikus. A főszereplő egy szabálytalan gyerek, egy irritálóan nagyképű és önző kisfiú, aki a cselekmény végén azért lehetőséget kap a megjavulásra. A felnőttek világából egyrészt ott vannak a tanárok, akik közül az egyik segítő, a másik ellenséges a főhősökkel [érdekes módon a pátyolgató osztályfőnök a matematikatanár, a keményen követelő, szigorú tanár pedig a magyartanár], valamint még néhány karakteresen megrajzolt további tanár [az igazgató és a könyvtáros]. Megjelenik mind a négy főhős mögött a családja, négy különböző családszerkezettel és családi kapcsolatrendszerrel. A tágabb felnőtt környezetből fontos lesz a média világa [a 666-os tévécsatorna sztárjával, egy kikent-kifent riporterecskével], és fontos lesz az egyetemi tudományos világ [egy magyar tanszékkal és annak két tudós-oktatójával]. Még tágabban szó van a gyerekeket közvetlenül érintő oktatáspolitikáról [főleg a kötelező olvasmányokról és a nemzeti alaptantervről], valamint a nagypolitikáról [a parlamenti munkáról, a hatalomban lévő pártról, továbbá a többi politikai pártról]. Mindezeket jókat lehet nevetni, mindegyiket kellő humorral mutatja be a könyv, melyeket elemzőbben [például a politikai pártokat és a parlamenti hatalomgyakorlást], melyeket felületesebben [például az irodalomtörténeti munkát].

De mint minden [minden? ezen érdemes elgondolkodni! én úgy vélem, minden] jó ifjúsági regény, valamiféle komoly morális tanulságot nemcsak megfogalmaz, hanem a regény testével – cselekményével, hőseivel, helyszíneivel és fordulataival – képvisel is. A sok ironiával ábrázolt, mégis nagyon fontos, néhol rezonőrként megszólaló Benke Márton így beszél a *János vitéz*ről: „Az ember szellemi lény. Ha a szellem talaja megrendül alatta, akkor nagy a baj. Az Emberiség nagy és fontos alkotásai igenis kihatnak a valóságos világra! [...] a Valóság és a Szellem világát valamiféle finom hálózat köti össze, egyensúlyban – olyan ez, mint az ökológiai egyensúlyt, csak szellemi értelemben. Petőfi Sándor *János vitéze* nem pusztítható el következmények nélkül – anélkül, hogy ez kihatna a látható világra. [...] Mert miről szól a *János vitéz*, gyerekek? [...] Elárulom, mire gondoltam: a *János vitéz* az idealizmus műve. Kukoricza Jancsi hitt valamiben, mégpedig abban, hogy Iluskával élheti le az életét. Még akkor is, amikor Iluska már biztosan halott volt. Hát nem csodálatos dolog ez? [...] Ha kimentek az utcára, azt látjátok, hogy az embereket nem érdekli semmi, nem hisznek semmiben: vagyis kivesszék belőlük az, amit a *János vitéz* adott nekik.”

A cselekmény szerint a főhős hatására – aki korunk gyermeke, önző, narcisztikus, érdekvezérelte kis ötödikes emberke – a nála kevésbé autonóm Kukoricza Jancsi feladja ezt az idealizmusát, feleségül veszi a francia királynőt (ha már ott van kéznél, és ha már sok pénz és hatalom jár vele), elhájasodik, elfelejti ifjúkorát, fogadalmát, népnyzó király lesz belőle. Ez pedig ahhoz vezet, hogy – Benke Márton terminológiáját felhasználva – a Szellem világában baj keletkezik, és ez a baj hat ki a Valóság világára. Úgy jellemzi ezt az állapotot a könyv, mint a társadalmi demencia állapotát, amely kiégéshez, társadalmi szintű depresszióhoz vezet.

A könyv két befejezése közül az első ennél a pontnál zárja le a cselekményt. A 27. fejezet végén az írónak is elmegy a kedve az írástól, és lezárja a regényt ebben a siralmas szellemi állapotban. Csakhogy egy ifjúsági regényt nem lehet ezen a ponton lezárni: a 28–32. fejezet helyreállítja a világ rendjét. Az itt maradt főszereplők megmenti a barátjukat, visszaadják a *János vitéznek* az eredeti cselekményt és értékrendet, ezzel helyreállítják a *János vitézt* mint a magyar kultúra egyik fontos kódját, és ezzel helyreállítják a világ értelmes és normális működését. Így kell történnie, még ha a cselekmény ideje, 2019 november-decembere óta eltelt egy év nem is ezt igazolta vissza, hanem éppen ezeknek a szellemi alapoknak a spontán széttöredezéséről és tudatos széttöréséről szólt. De igaza van a regénynek: ha a *János vitéz* – és vele a szellemi alapunkat jelentő többi alapszöveg – ép és hatni képes, akkor talán még minden megmenthető. [*Pagony*]

FENYŐ D. GYÖRGY

A hallgatás szólamai

HALLGATÁS. POÉTIKA, POLITIKA, PERFORMATIVITÁS, SZERK. FODOR PÉTER, KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN, L. VARGA PÉTER, PALKÓ GÁBOR

A Hallgatás. Poétika, politika, performativitas tanulmánykötet a 2018-ban azonos címen – az ELTE Összehasonlító Irodalom- és Kultúratudományi Tanszéke és a PIM által – megrendezett tudományos konferencián elhangzott előadások „nem [...] identikus gyűjteménye, hanem rétegzettebb és messzebbre vezető továbbgondolása” [13.]. Az összesen 23 tanulmányt tartalmazó, három nagyobb egységből [*Filozófia, elmélet, kontextus; Dráma, próza, mozgókép; Költészet*] álló kötet a szakszövegeket az elemzett filozófiai életművek, műalkotások keletkezési idejének kronologikus sorrendjében közli. A szerkesztői előszó alapján a magyar kifejezés polyszemiájának [valamire való hallgatás / valamiről való hallgatás] egymástól nehezen elválasztható jelentésköréből a tanulmánykötet inkább utóbbi, „a 'silence, Schweigen' intranszitiv értelmében vett jelenségre irányítja kérdésfeltevését” [10.].

Dávidházi Péter egy öszövétségi szöveghely, a Józsué 1,8 héber eredetijét és fordításait vizsgálja izgalmas nyitótanulmányában. A gondolatilag párhuzamosan szerkesztett tagmondatok [*parallelismus membrorum*] első fele a fordításokban [is] a szájjal történő hangképzést jeleníti meg, ugyanakkor a második egység nem hallható, hanem mentális aktusra utal [a Károli-bibliában a „gondolkodgyál” ige szerepel], ami alapján